

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2018-3-20>

ВПЛИВ ТРИВОЖНОСТІ НА САМООЦІНКУ В ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Тетяна Чаусова

*Навчально-науковий інститут менеджменту та психології
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»,
вул. Січових Стрільців, 52-а, м. Київ, Україна, 04053,
e-mail: tvchausova@ukr.net*

У статті подано теоретичний аналіз формування в молодших школярів адекватної позитивної самооцінки у зв'язку з навчальними досягненнями, які впливають на ставлення до школи й процесу навчання загалом, сприяють становленню інтересів, формуванню життєвої позиції, що є значущим етапом розвитку особистості учнів, який має розумітися педагогом як одне з найважливіших завдань на початковому етапі навчання.

Визначено особливості молодшого шкільного віку та особливості, що характеризують кризу семи років: зі вступом дитини до школи її самосвідомість набуває нового рівня, що проявляється як внутрішня позиція – психологічне відображення об'єктивної системи її взаємин з оточенням. Остаточ-но сформована позиція школяра поєднує орієнтацію на соціальні й власне навчальні моменти шкіль-ного життя. Однією з найчастіших причин тривожності є завищені вимоги до дитини, негнучка, догма-тична система виховання, що не враховує власну активність дитини, її інтереси, здібності і схильності.

Установлено, що у зв'язку з порушенням розвитку самооцінки та появою тривожності в ді-тей можливе порушення функції пристосування як відповіді на зміни звичного укладу життя, типу або структури внутрішньосімейних взаємин. Правильна самооцінка стимулює навчальну активність молодших школярів, їхнє прагнення поліпшувати досягнуті результати. Успіхи в навчанні сприяють розвитку самооцінки молодшого школяра, а самооцінка впливає на рівень успішності через механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у своїх силах. Низька самооцінка підриває впевненість у своїх силах і формує низький рівень домагань та очікувань, а низька успішність знижує самооцінку. Включення учнів у різні види діяльності (навчальну, суспільно корисну, виконання рольових функцій у класі тощо) має відбуватися на основі поступового ускладнення завдань і забезпечення їх доступності.

Знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважли-віших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання.

Ключові слова: молодший шкільний вік, навчальна діяльність, внутрішня позиція, самооцін-ка, внутрішній конфлікт, соціальні фактори, що впливають на самооцінку молодшого школяра.

Усебічний розвиток і виховання підростаючого покоління – не лише завдання, а й обов'язкова умова побудови нового гуманно-демократичного суспільства, що стосується основних проблем, пов'язаних із розбудовою державності України. Вирішення цього за-гального завдання реалізується через формування духовно та фізично здорової людини. В умовах нестабільного сьогодення з його соціально-економічними негараздами, невпевне-ністю в завтрашньому дні, зростанням насилля в суспільстві все частіше розвиток дитини супроводжується переживаннями негативної модальності й передусім високою тривожні-стю, що дегармонізує становлення особистості.

Становлення української державності та побудова громадського суспільства, ре-формування школи на сучасному етапі відкрили широкі можливості для розвитку освіти, орієнтованої на людину, націю, пріоритети духовної культури, які визначають основні на-

прями навчально-виховного процесу. Шкільні роки – найважливіший етап у житті людини, протягом якого найактивніше формується її особистість, відбувається психічний розвиток, що часто супроводжується тривогою. Школа одною з перших відкриває перед дитиною світ соціально-суспільного життя, паралельно з родиною бере на себе одну з головних ролей у вихованні дитини. Формування в молодших школярів адекватної позитивної самооцінки у зв'язку з навчальними досягненнями впливає на ставлення до школи й процесу навчання загалом, сприяє становленню інтересів, формуванню життєвої позиції, є значущим етапом розвитку особистості учнів, який повинен розумітися педагогом як одне з найважливіших завдань на початковому етапі навчання.

Проблема самооцінки розглядається багатьма вітчизняними та зарубіжними авторами в руслі філософських, соціально-психологічних і психологічних досліджень. Інтерес до проблеми формування самооцінки зумовлений тим, що вона є провідним компонентом у структурі самосвідомості особистості. Свій внесок у дослідження проблематики самооцінки зробили Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, А. Захарова, М. Лісіна, С. Рубінштейн, В. Столін, І. Чеснокова й ін. У зарубіжних психологічних теоріях проблема самооцінки розглядалася А. Адлером, У. Джемсом, К. Роджерсом, М. Розенбергом та ін. Проблема впливу оцінних ставлень на самооцінку учня в різних своїх аспектах відображена в працях багатьох дослідників проблем навчання (А. Алексюк, М. Алексєєва, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, А. Ліпкіна, Д. Максименко, О. Матюшкін, Н. Якіманська та ін.).

Сучасна школа ставить питання ставлення до учня як до суб'єкта навчальної діяльності. У зв'язку з цим виявлення психологічних умов і закономірностей розвитку самооцінки в учнів набуває надзвичайної актуальності, тому метою дослідження є теоретичний аналіз проблеми впливу тривожності на рівень самооцінки в молодшому шкільному віці.

У віковій і педагогічній психології молодший шкільний вік посідає особливе місце: в цьому віці освоюється навчальна діяльність, формується довільність психічних функцій, виникають рефлексія, самоконтроль, а дії починають співвідноситися з внутрішнім планом. Під час визначення його меж ураховують особливості психічного й фізичного розвитку дітей, перехід їх до навчальної діяльності, яка стає основною. У перші його місяці ознаки дошкільного дитинства поєднуються з ознаками школяра. Часом це поєднання є досить суперечливим, що проявляється в невідповідності можливостей дитини вимогам життя, особливо вимогам школи і батьків.

Молодший шкільний вік – особливий сенситивний період у житті дитини. З приходом дитини до школи відбувається перебудова всієї системи ставлення дитини до дійсності. У цей час молодший школяр зберігає багато дитячих якостей – легковажність, безпосередність, погляд на дорослого «знизу вгору». Але в цей період у дитини з'являється інша логіка мислення: навчання для неї – значуща діяльність. У школі вона здобуває не лише знання й уміння, а й певний соціальний статус, змінюються інтереси, цінності, життєвий устрій дитини [3].

Р. Павелків зазначає, що в 7-річному віці ми маємо справу з початком виникнення такої структури переживань, коли дитина починає розуміти, що означає «я радію», «я пригнічений», «я сердитий», «я добрий», «я злий», тобто в неї виникає осмислене орієнтування у власних переживаннях. Завдяки цьому виділяють деякі особливості, що характеризують кризу семи років у молодших школярів:

– переживання набувають сенсу (дитина, яка сердиться, розуміє, що вона сердита), завдяки цьому в дитини виникає таке нове ставлення до себе, яке було неможливим до узагальнення переживань;

– уперше виникає узагальнення переживань або афективне узагальнення, логіка почуттів [6].

У молодших школярів відбувається зміна провідної психічної саморегуляції від мимовільної до свідомо вольової. Становлення й розвиток особистості в молодшому шкільному віці охоплює такі фази: *адаптація* (приспособування до нових соціальних умов), *індивідуалізація* (вияв своїх індивідуальних можливостей та особливостей) та *інтеграція* (включення в групу ровесників) [2].

Школяр потрапляє в зовсім нову для нього групу однокласників, яка є дифузною (взаємопроникною). Цією групою керує педагог, який є більш референтним (авторитетним) для дітей, оскільки, використовуючи арсенал оцінок, впливає на їхні стосунки з іншими дорослими, передусім із батьками, формує ставлення дорослих до дитини та її ставлення до себе як до «іншого». Фактором розвитку особистості молодшого школяра є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості, старанності дитини.

Зі вступом дитини до школи її самосвідомість набуває нового рівня, що проявляється як *внутрішня позиція* – психологічне відображення об'єктивної системи її взаємин з оточенням. Як зазначає В. Баранник, внутрішня позиція багатьох старших дошкільників свідчить про їхню готовність до соціальної позиції школяра. Вона є своєрідною системою потреб, пов'язаних із навчанням, як із новою, серйозною, справжньою, суспільно значущою діяльністю, що втілює новий для дитини спосіб життя [1].

Становлення внутрішньої позиції школяра відбувається у два етапи. На першому з'являється позитивне ставлення до школи, але спрямування на зміст навчальної діяльності відсутнє. На наступному етапі виникає орієнтація на соціальну, однак не на навчальну діяльність. Остаточна сформована позиція школяра поєднує орієнтацію на соціальні й власне навчальні моменти шкільного життя.

Входження в цьому віці в нову соціальну ситуацію розвитку подвійно опосередковане: 1) складною динамічною внутрішньою мотиваційною позицією особистості (прагненням оволодіти позицією школяра – внутрішнє опосередкування) і внутрішніми переживаннями дитиною цієї ситуації; 2) багаторівневістю системи реальних взаємин молодшого школяра з дорослим (учителем) [4].

Причиною виникнення тривоги завжди є внутрішній конфлікт, суперечність прагнень дитини, коли одне її бажання суперечить іншому, одна потреба заважає іншій. Такий внутрішній стан дитини може бути викликаний суперечливими вимогами до неї, що випливають із різних джерел; неадекватними вимогами, невідповідними можливостям і прагненням дитини; негативними вимогами, які ставлять дитину в принижене, залежне становище. У всіх трьох випадках виникає відчуття «втрати опори»; втрати міцних орієнтирів у житті, невпевненість у навколишньому світі.

В основі внутрішнього конфлікту дитини може лежати зовнішній конфлікт – між батьками, між сім'єю і школою, між однолітками й дорослими. Проте змішувати внутрішній і зовнішній конфлікти абсолютно неприпустимо; суперечності в навколишньому оточенні дитини далеко не завжди стають її внутрішніми суперечностями. Зовсім не кожна дитина стає тривожною, лише коли дитина бере близько до серця обидві сторони конфліктуючого світу, коли вони стають частиною її емоційного життя, створюються всі умови для виникнення тривоги. Тривога проникає в душу дитини, лише коли конфлікт пронизує все її життя, перешкоджаючи реалізації її найважливіших потреб, а саме:

- потреби у фізичному існуванні (їжі, воді, свободі від фізичної загрози тощо);
- потреби у близькості, в прихильності до людини або до групи людей;
- потреби в незалежності, в самостійності, у визнанні права на власне «я»;

– потреби в самореалізації, в розкритті своїх здібностей, своїх прихованих сил, потреби в сенсі життя й мети [8].

Однією з найчастіших причин тривожності є завищені вимоги до дитини, негнучка, догматична система виховання, що не враховує власну активність дитини, її інтереси, здібності і схильності. Найбільш поширена система виховання – «ти повинен бути відмінником». Посиленню в дитині тривожності можуть сприяти також такі фактори, як завищені вимоги з боку батьків і педагогів, оскільки вони викликають ситуацію хронічної неуспішності. Зіштовхуючись із постійними розбіжностями між своїми реальними можливостями й тим високим рівнем досягнень, якого очікують від неї дорослі, дитина відчуває занепокоєння, що легко переростає в тривожність. Ще один фактор, який сприяє формуванню тривожності, – часті докори, що викликають почуття провини («ти так погано поведив себе, що в мами заболіла голова», «через твою поведінку ми з мамою часто сваримося»). У цьому випадку дитина постійно боїться виявитися винуватою перед батьками. Отже, невпевнена в собі, схильна до сумнівів і коливань, боязка, тривожна дитина також нерішуча, несамостійна, нерідко інфантильна, їй легко навіювати певні думки [9].

У зв'язку з порушенням розвитку самооцінки та появою тривожності в дітей можливе порушення функції пристосування як відповідь на зміни звичного укладу життя, типу або структури внутрішньосімейних взаємин. Правильна самооцінка стимулює навчальну активність молодших школярів, їхнє прагнення поліпшувати досягнуті результати, бути на рівні вимог учителя. Унаслідок створення сприятливої моральної атмосфери у школі, чуйного й водночас вимогливого ставлення до дитини вчителів і батьків, позитивного досвіду школяра в навчальній діяльності в структурі його «Я – образу» закріплюються суспільно значущі властивості, зростає роль мотивації, спрямованої на підвищення рівня поваги до себе як суб'єкта навчання, встановлюється узгодженість між його домаганнями та можливостями. Завдяки цьому він сам починає змінювати зовнішні обставини свого розвитку. За позитивного спрямування дитячої активності це є тією психологічною основою становлення особистості, яка сприяє формуванню потреби в постійному самовдосконаленні [5].

Д. Шеффер виділяє такі соціальні фактори, що впливають на самооцінку молодшого школяра: стилі виховання, сензитивність виховання в ранньому дитинстві впливає на те, яку модель «Я» – позитивну чи негативну – сконструює дитина. Крім того, молодші школярі з високою самоповагою мають, як правило, щирих батьків, які вміють підтримати дитину, прислухатися до її думки. Звичайно, повідомлення «Ти – хороша дитина, якій я довіряю приймати рішення» сприятиме підвищенню самооцінки, на відміну від більш байдужого або контролюючого стилів виховання [10].

Особлива значимість навчальної діяльності для формування самооцінки молодшого школяра зумовлена такими моментами:

1) оскільки вона спрямована на зміну самого учня, в процесі її формування перед дитиною з необхідністю постає завдання визначення міри свого просування в предметі засвоєння, тобто завдання усвідомлення самого себе як суб'єкта присвоєння суспільно-історичного досвіду,

2) структура навчальної діяльності містить у собі компоненти, з одного боку, спрямовані на предмет засвоєння – навчальні завдання й навчальні дії, з іншого – на самого учня як суб'єкта діяльності – дії контролю й оцінювання. Оволодіння цими діями також ставить перед школярем завдання аналізу власної діяльності та її оцінювання [7].

Тобто успішність навчання школярів і їхні уявлення про себе взаємопов'язані. Успіхи в навчанні сприяють розвитку самооцінки молодшого школяра, а самооцінка впливає на рівень успішності через механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у сво-

їх силах. Низька самооцінка підриває впевненість у своїх силах і формує низький рівень домагань та очікувань, а низька успішність знижує самооцінку. Включення учнів у різні види діяльності (навчальну, суспільно корисну, виконання рольових функцій у класі тощо) має відбуватися на основі поступового ускладнення завдань і забезпечення їх доступності.

Ще однією особливістю самооцінки учнів молодшого шкільного віку є її слабка диференційованість за змістом. Передусім це проявляється в перенесенні оцінки своєї навчальної діяльності на оцінку моральних чи інших якостей. Якщо в навчальних ситуаціях учень отримуватиме переважно негативний досвід, це може спричинити формування не тільки негативного уявлення про себе як про учня, а й негативну загальну самооцінку.

Отже, дитяча оцінка себе та своїх умінь є найбільш важливим аспектом «я», що впливають на всі аспекти поведінки дітей і їхнє психологічне благополуччя.

Підводячи підсумок теоретичному дослідженню, зазначимо, що тривожність як властивість особистості багато в чому зумовлює поведінку суб'єкта. Перехід до шкільного життя пов'язаний зі зміною провідної діяльності.

Навчальна діяльність – цілеспрямована діяльність учнів, результатом якої є розвиток особистості, інтелекту, здібностей, засвоєння знань, оволодіння вміннями та навичками. Навчальна діяльність відіграє важливу роль у формуванні самооцінки молодшого школяра й зумовлена процесом усвідомлення самого себе як суб'єкта діяльності щодо присвоєння суспільно-історичного досвіду. Оволодіння навичками навчання ставить перед школярем завдання аналізу власної діяльності та її оцінювання.

Науковцями відмічається, що успішність навчання школярів і їхні уявлення про себе є взаємопов'язаними, чому слугують механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у своїх силах. Низька самооцінка підриває впевненість у своїх силах і формує низький рівень домагань та очікувань, а низька успішність знижує самооцінку.

Реально самооцінка функціонує у двох взаємопов'язаних формах: загальній і частковій. Загальна самооцінка відображає узагальнені знання суб'єкта про себе, а часткова самооцінка – оцінювання конкретних проявів і якостей особистості, результати конкретних дій. Функціонування самооцінки загалом базується на взаємодії, взаємовпливі загальної й часткової самооцінок, результатом яких є постійна зміна та корекція обох форм самооцінки.

Отже, вміння дитини, знання нею своїх сильних і слабких сторін є підставою для формування самостійності, впевненості в собі, особистісної незалежності, що дає змогу бути більш компетентною особистістю в спілкуванні з однолітками, знизити рівень тривожності. Знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважливіших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання. У роботі з молодшими школярами вчителю необхідно враховувати їхній оптимізм, здатність бачити в собі передусім добру, високу самооцінку, дбати про гармонію між тим, до чого вони прагнуть, і їхніми реальними діями.

Список використаної літератури

1. Баранник В. Самооцінка та її місце в структурі самосвідомості. Соціальна психологія. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2006. № 3. С. 95–101.
2. Белобрикіна О.А. Вплив соціального оточення на розвиток самооцінки. Питання психології. 2001. № 4. С. 25.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психология личности: хрестоматия. Самара, 2000. 464 с.
4. Гринько О. Самооцінка учнів – засіб пізнавальної самостійності. Рідна школа. Київ: Преса України, 1998. Вип. 7–8. С. 58.

5. Лісова С. Вплив самооцінки учнів на успішність навчального процесу. Рідна школа. 2000. № 12. С. 36–38.
6. Павелків Р.В. Дитяча психологія. Практикум: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Р.: Волинські береги, 2008. 320 с.
7. Сапожникова Л.С. Самооцінка, домагання та діагностика деяких її особливостей. Психологія: науково-метод. збірник. Київ: Освіта, 1993. 120 с.
8. Трубицина М.С. Развитие адекватной самооценки учащихся уровня сформированности основных коммуникативных компетенций. Гімназія. 2003. № 23. 112 с.
9. Цоков Б. Взаимосвязь между Я-образом и уровнем тревожности. Психология. София, 1984. № 1. С. 12–19.
10. Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития. 6-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 631 с.

INFLUENCE OF ANXIETY ON SELF-IMAGE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Tetiana Chausova

*Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
of State Higher Educational Institution "University of Educational Management",
52-a, Urine Sagittarius Str., Kyiv, Ukraine, 04053,
e-mail: tvchausova@ukr.net*

This article presents a theoretical analysis of the formation of adequate positive self-esteem among junior pupils in connection with educational achievements that affect the attitude towards the school and the learning process as a whole, promotes the formation of interests, the formation of a position of life, acts as a significant stage in the development of the student's personality, which should be understood as a teacher as one of the most important tasks at the initial stage of study.

The peculiarities of the junior school age and features characterizing the crisis of seven years have been determined: with the introduction of a child into school, his self-awareness acquires a new level, which manifests itself as an internal position – a psychological reflection of the objective system of its relationship with the environment. The definitive position of the student combines orientation on the social and on the actual educational moments of school life. One of the most common causes of anxiety is the inflated demands on the child, the inflexible, dogmatic system of upbringing that does not take into account the child's own activity, her interests, ability and inclination.

It is established that in connection with the violation of self-esteem development and the emergence of anxiety in children, a violation of the function of adaptation, as a response to changes in the usual way of life, the type or structure of intra-familial relationships may occur. Proper self-esteem stimulates the educational activity of junior schoolchildren, their desire to improve the results achieved. The successes in learning contribute to the self-esteem of a younger student, and self-esteem affects the level of success through the mechanisms of expectations, aspirations, motivation and confidence in their abilities. Low self-esteem undermines confidence in the forces and forms a low level of aspirations and expectations, and low success reduces self-esteem. Inclusion of students in various activities (educational, socially useful, role functions in the classroom, etc.) should occur on the basis of gradual complexity of tasks and ensuring their availability.

Knowledge of individual features of self-esteem of junior pupils is one of the most important prerequisites for the effectiveness of pedagogical management of their socially significant activity in the process of education and upbringing.

Key words: junior school age, educational activity, internal position, self-esteem, internal conflict, social factors influencing self-esteem of junior pupil.